

ऋणनिर्देश

“श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण : एक राजकीय नेतृत्व” या विषयावरील माझे एम्.फिल्. (राज्यशास्त्र) पदवीसाठी लिहिलेला शोधप्रबंध अनेकांचे बहुमोल सहकार्य, मार्गदर्शन आणि प्रेरणा यामुळे मला पूर्ण करता आला. त्या सर्वांचे ऋणनिर्देश करणे आणि त्यांच्याबद्दल आदर व्यक्त करणे मी माझे परमकर्तव्य समजते.

माझ्या संशोधन कार्यासाठी मला अत्यंत तळमळीने मार्गदर्शन करणारे माझे मार्गदर्शक आदरणीय गुरुवर्य डॉ.के.के. कावळेकर सर, शिवाजी विद्यापीठातील राज्यशास्त्र विभागाचे सेवानिवृत्त विभागप्रमुख यांचे ऋण मानण्याऐवजी मी त्यांच्या शतशः ऋणात रहाणेच पसंत करेन. माझ्या संशोधन विषयावर काहीही लिखाण झालेले नाही हे सरांना सांगितले तेव्हा सरांनी अशा विषयावरच आपण संशोधन करावयाचे असते या दिशेने त्यांनी मला मार्गदर्शन व प्रेरणा दिली. अशा नाविन्यपूर्ण विषयाचे साहित्य जमविताना समाजातील अनेक व्यक्तींशी संपर्क आला. अनेक चांगले-वाईट अनुभव आले. मी एक ग्रामीण भागातील मुलगी असून ही फिल्ड वर्क करू शकते असा आत्मविश्वास सरांनी माझ्यात निर्माण केला. हे केवळ एक गुरूच करू शकतात. अशा गुरुवर्यांच्या चरणी मी नथमस्तक होते. शोधप्रबंध लिहित असताना येणाऱ्या अडीअडचणी आस्थेवाईकपणे समाजावून सांगितल्या. आवश्यक तेथे संदर्भग्रंथ सूचविले. त्यांच्या या बहुमोल मार्गदर्शनामुळे माझे मी संशोधनाचे कार्य पूर्ण करू शकले म्हणून मी त्यांची ऋणी आहे.

माझ्या आदर्शस्थानी असणाऱ्या सामाजिक शास्त्राच्या प्रमुख आदरणीय डॉ. सौ. वासंती प्रतापचंद्र रासम मॅडम यांनीही माझ्या संशोधन कार्यास बहुमोल मार्गदर्शन केले. संशोधन कार्य करत असताना ज्या-ज्या वेळी माझी

गोंधळलेली अवस्था झाली त्या-त्या वेळी अचूक दिशा देण्याचे कार्य त्यांनी केले. माझा आणि राज्यशास्त्र विभागाचा संबंध २००६ मध्ये संशोधन कार्याच्या निमित्ताने आला. परंतु मॅडमना कोणतीही समस्या सांगताना कधीही भीती वाटली नाही किंवा दुरावा जाणवला नाही. त्यांचा आदर्श पुढे ठेऊन माझी ध्येये मी पुढे ठेवली आहेत. संशोधन कार्यास त्यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. त्यामुळे मी त्यांची ऋणी आहे. त्याचबरोबर राज्यशास्त्र विभागाचे विभागप्रमुख आदरणीय डॉ. अशोक चौसाळकर सर, डॉ. भारती पाटील मॅडम यांचे सहकार्य व मार्गदर्शन मिळाले. त्यांचीही मी आभारी आहे.

या शोधप्रबंधाच्या रचनेमध्ये संशोधनकाळात ज्या मान्यवर व्यक्तींनी संशोधनास सहकार्य केले यामध्ये - पंतप्रधान कार्यालयाचे विद्यमान राज्यमंत्री आदरणीय खा.श्री. पृथ्वीराज चव्हाण यांच्यावर संपूर्ण देशाची, पक्षाची जबाबदारी असताना वेळात वेळ काढून संशोधनास सहकार्य कले. प्रोत्साहन दिले. त्याचबरोबर सौ. सत्वशीला चव्हाण (भाभी) यांनी ही त्यांचा अनमोल वेळ दिला त्याबद्दल मी दोहोंची शतशः ऋणी आहे. तसेच श्री. भाई पंजाबराव चव्हाण, सौ. मुमताज चव्हाण, सौ. राजकुंवर चव्हाण, श्री. इंद्रजीत चव्हाण, सौ. आशा चव्हाण, श्री. राहूल चव्हाण इ. चव्हाण कुटुंबियाचे संशोधनास बहुमोल मार्गदर्शन व प्रेरणा मिळाली या सर्वांची मी नम्रतापूर्वक आभार मानते.

श्री. आनंदराव पाटील, श्री. गजानन आवळकर यांनी अतिशय आपुलकीने मला सहकार्य केले. संशोधन कार्यास प्रोत्साहन दिले. त्यांचे आभार मी शब्दात व्यक्त करू शकत नाही. त्याचबरोबर श्रीमती प्रभा राव, श्री. प्रभाकर कुंठे, श्री. भास्करराव चव्हाण, श्री. भाऊसाहेब निंबाळकर, सौ. कलावती निंबाळकर, श्री. दिग्विजय खानविलकर, श्री. खिरीश धरमसी, श्री. दिनेश चव्हाण, श्री. बसवेश्वर चेणगे, श्री. अजित पाटील, श्री.सुशील शुक्ला, श्री. जयसिंगराव लाड, श्री. गोपाळराव धोकटे, श्री. शंकरराव पाटील इ. मान्यवर

व्यक्तींच्या सहकार्यामुळे, मार्गदर्शनामुळे मी माझे संशोधनाचे कार्य पूर्ण करू शकले. त्यांचे मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानते.

माझ्या संशोधन कार्यास प्रेरणा देणारे वेणूताई चव्हाण कॉलेजचे प्रा. एस्.व्ही.जोशी, प्रा.पी.एम्. चव्हाणसर यांचे ही आभार मी शब्दात व्यक्त करू शकत नाही. त्याचबरोबर माझे वर्गमित्र आशिष घार्गे, रावसाहेब रेणूशे यांनी ही मला मदत केली. त्यांची मी आभारी आहे. तसेच डांगे सर, जगदाळे सर, निकम सर यांनीही मला मार्गदर्शन केल्याबद्दलमी त्यांची आभारी आहे.

खडतर जीवनाशी सामना देत असताना सुद्धा माझ्याविषयीचे एक वेगळे स्वप्न ज्यांनी उराशी बाळगले, त्यांच्या या तपश्चर्येमुळेच त्यांचे स्वप्न मी या प्रबंधाद्वारे साकार करू शकले ते माझे आई-बाबा यांचा मी भक्तीभावाने उल्लेख करते. अशा मातृ-पितृ पवित्र चरणी श्रद्धेने नथमस्तक होते. तसेच भाऊ दिपक, राजीव, दादा, प्रताप, जयश्री वहिनी, भाऊजी आनंदराव साळुंखे, बहिण कल्पना साळुंखे यांच्याकडून प्रोत्साहन मिळाले. त्यांची मी ऋणी आहे.

त्याचबरोबर कोणतेही चांगले कार्य करत असताना अनेकांचे सहकार्य लाभते. त्याप्रमाणे माझ्या संशोधन कार्यास अनेक मित्र-मैत्रिणींची मदत व प्रेरणा मिळाली. यामध्ये सचिन, शंकर, संदिप, प्रविणसर, सतिश, अभिजीत, जयश्री, रूपाली, सुजाता, सुनेत्रा, अश्विनी, ललिता, मौसमी, मंजुश्री, दिपाली, करीम मुल्ला इ.नी सहाकार्य केले. त्यामुळे या सर्वांची मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

अगदी थोड्या कालावधीत अचूक टंकलेखन करून देणारे श्री विष्णू खाडे सर यांची ही मी आभारी आहे.

- कु. मनिषा शिवाजी चव्हाण

अ नु क्र म णि का

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचे नांव	पृष्ठ क्रमांक
प्रकरण पहिले :	श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण-महिला नेतृत्व आणि राजकीय वारसा	१ ते २८
प्रकरण दुसरे :	श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण-जीवनपरिचय	२९ ते ५२
प्रकरण तिसरे :	श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण - राजकीय वाटचाल	५३ ते १०२
प्रकरण चौथे :	खा. श्रीमती प्रेमलाकाकी चव्हाण - सामाजिक कार्यांचे योगदान	१०३ ते १२४
प्रकरण पाचवे :	उपसंहार ● संदर्भ ग्रंथ सूची	१२५ ते १३६ ते

प्रस्तावना

“श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण : एक राजकीय नेतृत्व” हा विषय एम्.फिल्.च्या शोधनिबंधासाठी निवडलेला आहे. हा विषय निश्चित उद्देश समोर ठेऊन त्या दृष्टीने अभ्यासाची दिशा निश्चित केलेली आहे.

भारतीय समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान स्वरूपाची आहे. यामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. तत्कालीन भारतात महिलांची सामाजिक, राजकीय स्थिती निराशाजनक होती, सामान्य महिलांच्या नेतृत्वास व्यापकता नव्हती. ज्या महिलांना राजकीय पाठींबा मिळाला, राजकीय पार्श्वभूमी लाभली अशाच महिला राजकीय, सामाजिक पार्श्वभूमी लाभली. अशाच महिला राजकीय, सामाजिक व्यवस्थेत पुढे आल्या. प्राचीन काळात अशा काही महिलांचा उल्लेख केला जातो. यामध्ये वाच, जूहू, सूर्या, रात्री, शशी, अपाला, राणी लक्ष्मीबाई, राणी चन्नमा इ. महिलांपासून सद्यःकालीन सरोजीनी नायडू, अरूणा असफअली, उषा मेहता, राजकुमारी अमृत कौर, सुचेता कृपलानी, तारकेश्वरी सिन्हा, दुर्गाबाई देशमुख, ताराबाई साठे, विजयाराजे शिंदे, श्रीमती इंदिरा गांधी, श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण, आदरणीय राष्ट्रपती श्रीमती प्रतिभाताई पाटील इ. पर्यंत उल्लेख करावा लागेल. भारतीय पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये बहुतेक स्त्रिया राजकीय वारसा मिळाल्यामुळे त्यांचा राजकीय व्यवस्थेत प्रवेश झाला असल्याचे दिसते. परंतु काही महिला नेतृत्व अशा भारतीय समाज व्यवस्थेतून पुढे आली आहेत जेव्हा महिलांवर समाजाची बंधने होती. महिलांना सामाजिक, राजकीय व्यवस्थेत, कार्यात सहभागी करणे कमीपणाचे मानले जात असे. अशा प्रतिकूल स्थितीत ग्रामीण भागातील एक महिलेने कराड लोकसभा मतदार संघाचे नेतृत्व केले. या नेतृत्वाचा अभ्यास अद्यापही झाला नाही. ग्रामीण व सामान्य महिलांना खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांच्या नेतृत्वाचा, कार्याचा आदर्श मिळावा या उद्देशाने हा विषय निवडण्यात आलेला आहे.

समाजात अनेक संघटना, समूह असतात. या संघटनांचा, समुहांचा उद्देशप्राप्तीसाठी नेतृत्वाची गरज असते. नेतृत्व हे बहुआयामी स्वरूपाचे असते. नेतृत्वाची संकल्पना पहिल्या प्रकरणात स्पष्ट करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर भारतीय पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पुरुषाबरोबर स्त्रीनेतृत्वाचा ही उदय प्राचीन काळापासून झाला आहे. अशा प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक स्त्री-नेतृत्वाचा थोडक्यात आढावा पहिल्या प्रकरणात घेण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रातून राजकीय व्यवस्थेत सहभागी झालेल्या महिला, स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचा सहभाग, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत महिलांचा सहभाग इ. चे विवेचन प्रथम प्रकरणात केले आहे. त्याचबरोबर ज्या महिलांचा राजकीय व्यवस्थेत पुढाकार होता अशा महिलांचे राजकीय पार्श्वभूमी, सामाजिक स्थितीचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आलेला आहे.

ना. आनंदराव चव्हाण यांनी कराड लोकसभा मतदार संघाचे १९६० ते १९७३ पर्यंत प्रतिनिधित्व केले. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांना आपल्या पतीचा प्रदीर्घ राजकीय वारसा लाभला. त्याचबरोबर पती ना.कै. आनंदराव चव्हाण यांच्या पाठींब्यामुळे सामाजिक बंधने असूनही समाजकार्य करण्यास प्रेमलाताईंना प्रोत्साहन मिळाले. तसेच ना. आनंदराव चव्हाण, तत्कालीन भारताच्या पंतप्रधान आदरणीय श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या सहवासातून प्रेमलाताईंचे नेतृत्व घडले. आदरणीय ना. आनंदराव चव्हाण यांच्यावर अजूनही लिखाण झालेले नाही. अशा नेतृत्वाचा थोडक्यात जीवनपरिचय मांडण्याचा प्रयत्न मी पहिल्या प्रकरणात थोडक्यात ~~जीवनपरिचय मांडण्याचा प्रयत्न मी पहिल्या प्रकरणात~~ केलेला आहे.

ना. केंद्रियमंत्री आनंदराव चव्हाण यांचे नेतृत्व कार्यात्मक स्वरूपाचे आहे. घरात कोणताही राजकीय वारसा नसताना आपल्या विद्वत्तेवर कार्य-कर्तृत्वावर ग्रामीण भागातून हे नेतृत्व उदयास आले. त्यांचा जन्म २१ ऑगस्ट, १९१४ रोजी कुंभारगाव, ता. पाटण येथे झाला. एम्.ए., एल्.एल्.एम्. पर्यंतचे

शिक्षण कोल्हापूरमध्ये झाले. त्यांची खऱ्या अर्थाने राजकीय यसुरुवात १९५२ पासून विधानसभा निवडणूकीपासून झाली. १९५२ ते १९५९ पर्यंत ते शेतकरी कामगार पक्षात कार्यरत होते. १९६० मध्ये त्यांनी काँग्रेस प्रवेश केला. १९६० ते १९७३ पर्यंत एकनिष्ठेने ते काँग्रेसमध्ये कार्यरत राहिले. काँग्रेसमध्ये ते तत्कालीन पंतप्रधान पंडित नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांनी केंद्रिय संरक्षण खात्याचे उपमंत्रीपद, धान्य व शेती खात्याचे उपमंत्री, नियोजन खात्याचे उपमंत्री, श्रम मंत्रालयाचे उपमंत्री, कायदा व कंपनी खात्याचे उपमंत्री म्हणून कार्यरत होते. ना. केंद्रियमंत्री आनंदराव चव्हाण यांच्या राजकीय, सामाजिक कार्याचा आढावा ही पहिल्या प्रकरणात घेण्यात आलेला आहे.

केंद्रियमंत्री ना. आनंदराव चव्हाण यांचा राजकीय वारसा जरी खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांना लाभला असला तरी नेतृत्व करण्याचे गुण जर त्या व्यक्तीत असतील तरच ते नेतृत्व यशस्वी होत असते. असे गुण खा. प्रेमलाताईंच्यात होते. अशा आदर्श महिला नेतृत्वाचा जीवनपरिचय दुसऱ्या प्रकरणात मांडण्यात आलेला आहे. खा.श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांचा जन्म २ जुलै, १९१८ रोजी बडोदा (गुजरात) येथे झाला. बडोदा शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, कौटुंबिक माहितीचा आलेख याचे विवेचन दुसऱ्या प्रकरणात करण्यात आले आहे. तत्कालीन भारतात २५ संस्थाने होती. यामध्ये बडोदा व इंदूर ही संस्थाने प्रगतशील होती. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण बडोदा येथे झाले. खा. प्रेमलाताईंचे बालपण व शिक्षण महाराज सयाजीराव गायकवाड व अहिल्याबाई होळकर यांच्या पुण्यनगरीत झाले. दोहोंचा ही संस्कारक्षम विचारांचा प्रभाव प्रेमलाताईंच्यावर होता. त्यामुळे भावी आयुष्यात त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना शिक्षणाची सोय व्हावी या दृष्टीने प्रयत्न केले.

खा.श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांचे वडिल माधवराव जगदाळे प्रथम महाराज सयाजीराव गायकवाड नंतर यशवंतराव होळकर यांच्या सेवेत सरदार म्हणून कार्यरत होते. तसेच मातोश्री ताराबाई या महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या साडूची मुलगी होत. थोडक्यात प्रेमलाताईना अप्रत्यक्षरित्या राजकीय वारसा माहेरून मिळाला तर सासरी पतीकडून तो मिळाला. खा. प्रेमलाताईनी जेवढी निष्ठा कामावर होती तेवढी श्रद्धा ईश्वरस्थानी ही होती.

श्रीमती प्रेमलाताईची राहणी साधी होती परंतु विचार उच्च स्वरूपाचे होते. स्वभावात हळूवारपणा, प्रेमळपणा होता. त्याचप्रमाणे प्रचंड सहनशीलता त्यांच्याकडे होती. सामान्य जनतेबद्दल अत्यंत जिवाळा त्यांच्यात दिसून आला. ना. आनंदराव चव्हाण, खासदार असताना श्रीमती प्रेमलाताईनी सामाजिक कार्यास सुरुवात केली. प्रथम त्यांनी कराडमध्ये माँटेसरीची सुरुवात केली. स्वतः शिक्षिका झाल्या. यामध्ये त्यांना कधीही कमीपणा वाटला नाही. दिल्लीत त्यांनी 'किचन गार्डन' सुरू केले. महिला मंडळाची निर्मिती करून महिलांन संघटित केले त्यांचे विविध कलागुणांना, विचारांना वाव दिला. ज्या काळात महिलांचे कार्यक्षेत्र केवळ 'चूल आणि मूल' हेच होते अशा परिस्थितीत खा.श्रीमती प्रेमलाताईसारख्या महिला नेतृत्वाचा उदय झाला आहे. त्यांनी महिलांना शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय जाणीव निर्माण करून प्रोत्साहन दिले. महिला शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न त्यांनी केले. त्याचबरोबर राजकीय, सामाजिक, वाटचालीचा थोडक्यात आढावा दुसऱ्या प्रकरणात घेण्यात आलेला आहे.

खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण : राजकीय वाटचाल या प्रकरणात श्रीमती प्रेमलाताई यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा सविस्तर आढावा घेण्यात आलेला आहे. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांनी १९५२ पासूनच सामाजिक कार्यास सुरुवात केली. ना.आनंदराव चव्हाण यांच्या सहपाठींब्यामुळे सामाजिक बंधने असूनही त्यांनी जनसामान्यांची सेवा केली. सामाजिक

कार्याबरोबरच पतीच्या राजकीय कार्यास पाठींबा दिला. या सर्वांतून त्यांचे नेतृत्व आपोआप घडत गेले. खा. प्रेमलाताई १९७७ च्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये बहुमताने निवडून आल्या. १९७८ मध्ये त्या महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. ९जानेवारी, १९७८ रोजी प्रतिकूल परिस्थितीत महाराष्ट्रात इंदिरा काँग्रेसची स्थापना केली. एवढेच नाही तर ती तळागाळापर्यंत नेहून पोहचविण्याचे कार्य श्रीमती प्रेमलाताईनी केले. तसेच त्यांनी महाराष्ट्रातून इंदिरा काँग्रेसला भक्कम पाठींबा दिला. महाराष्ट्रात नवनेतृत्वला संधी दिली. यामध्ये श्री. दिग्विजय खानविलकर, श्री. विजयनवल पाटील, श्री. जयसिंगराव लाड, श्री. भास्करराव शिंदे इ. व्यक्तींचा उल्लेख करता येईल. काँग्रेस पक्षातील हे नाविन्याचे आणि धाडसाचे कार्य त्यांनी केले असल्याचे दिसते. तसेच १९८० मध्ये त्यांना राज्यसभेत नियुक्त करण्यात आले. त्याचबरोबर महाराष्ट्र काँग्रेसचे प्रदेशाध्यक्ष म्हणून पुन्हा नियुक्त करण्यात आले.

१९८४ ची लोकसभा निवडणूक त्यांनी कराड लोकसभा मतदारसंघातून बहुमताने लढविली. तसेच १९८९ ची लोकसभा निवडणूक ही त्यांनी राजीव गांधी यांच्या राजकीय कारकीर्दीत बहुमताने लढविली. प्रत्येक प्रतिनिधी निवडीच्या वेळी कराड लोकसभा मतदारसंघातून श्रीमती प्रेमलाताईना भरघोस पाठींबा मिळाला यावरून असे म्हणता येईल की जनतेलाच हे नेतृत्व आदर्श व कार्यतत्पर वाटत होते. आणि मान्य ही होते. खा. श्रीमती प्रेमलाताईचा ओढा नेहमीच जनसामान्यांकडे राहिला असल्याने जनसामान्यांचे प्रेम ही त्यांच्यावर अधिक होते. जनसामान्यांच्या पाठींब्यामुळेच ते त्यांनी धाडसाने राजकीय, सामाजिक निर्णय घेतले. खा. श्रीमती प्रेमलाताई १९९१ पर्यंत राजकीय व्यवस्थेत एकनिष्ठेने कार्यरत राहिल्या. १९९१ मध्ये आदरणीय खा. पृथ्वीराज चव्हाण यांच्यावर काँग्रेसनिष्ठेची परंपरा जबाबदारी सोपविली. विद्वत्ता कुशल

खा. पृथ्वीराज चव्हाण यांनीही आपल्या कुटूंबाची काँग्रेसनिष्ठेची परंपरा अजूनही जपलेली आहे. ते सध्या पंतप्रधान कार्यालयाचे राज्यमंत्री म्हणून कार्यरत आहेत.

खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांनी विविध समित्यांमधून कार्य केले. यामध्ये इंटरनॅशनल वर्कींग वुमेन्स कमिटी, अखिल भारतीय महिला क्रिकेट संघटना, नॅशनल कॅपेन कमिटी, अखिल भारतीय मुक्त व बधीर संघटना, इंदोर वनिता मंडळ, अखिल भारतीय महिला मंडळ, इंडियन वुईमेन्स सर्व्हिस, महाराष्ट्र महिला हॅडबॉल संघटना, अखिल भारतीय बिझनेस व प्रोफेशनल विमेन्स असोसिएशन, हॉस्पिटल वेल्फेअर सोसायटी, हिंदी साहित्य संघ, संसदीय शिष्टमंडळ, राष्ट्रीय सेवा मोर्चा इ. समिती व संघटनात त्यांनी पुढाकार घेऊन कार्य केले याचे सविस्तर विवेचन तिसऱ्या प्रकरणात करण्यात आलेले आहे.

खा. श्रीमती प्रेमलाताईंनी सहकारी संस्थानाही मदत केली. यामध्ये विश्वास सहकारी साखर कारखाना, हुतात्मा सहकारी साखर कारखाना आगाशिव सहकारी सूत गिरण, ओगले काच कारखाना, इंदिरा महिला सहकारी साखर कारखाना इ.

जनसामान्यांचे नेतृत्व म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्र श्रीमती प्रेमलाताकाकींना ओळखतो. त्यांनी खासदार असताना लोकसभा, राज्यसभेत जनकल्याणासाठी विविध मागण्या केल्या. यामध्ये पेट्रोलचा वापर कमी करण्यासंदर्भात, पर्यटन आणि नागरी विमान सेवा, कृषी समस्या, विमान सेवा पुरवठा मागणी, देशात विज्ञान क्लबची स्थापना उच्च शिक्षणासाठी अनुदान मागणी, ओगले ग्लास कारखाण्यासंबंधी इ. स्वरूपाच्या मागण्या व सुधारणा श्रीमती प्रेमलाताईंनी केल्या. या सर्व बाबींचा विस्तारीत विवेचन तिसऱ्या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे.

खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण : सामाजिक कार्यांचे योगदान या चौथ्या प्रकरणात खा. श्रीमती प्रेमलाताईच्या सामाजिक कार्यांचे विवेचन करण्यात आलेले आहे. तत्कालीन भारतात समाजसुधारणेच्या दृष्टीकोनातून अनेक समाजसुधारक होऊन गेले. प्रामुख्याने राजा राममोहन रॉय यांनी समाजसुधारणेस प्रारंभ केला. तसेच म. जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, छ. शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर इ.नी समाजसुधारणेचा प्रयत्न केला. समाजसुधारणेसाठी महाराष्ट्र अग्रेसर होता. महाराष्ट्रात संत गाडगे महाराज यांच्यापासून अण्णा हजारे, बाबा आमटे, बाबा आढाव, सिंधूताई संपकाळ इ. समाजसुधारकांनी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. म. गांधी, छ. शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर यांचा आदर्श समोर ठेवून खा. श्रीमती प्रेमलाताईंनी समाजकार्य केले.

समाजसुधारणा होण्यासाठी परिवर्तन होणे आवश्यक असते. परिवर्तनासाठी समाजातील छोट्या मोठ्या बाबींतील बदल समाजसुधारणेस पोषक ठरतात. अशा स्वरूपाचे कार्य खा. श्रीमती प्रेमलाताईंनी केलेले आहे. त्यांनी कराड येथे मॉन्टेसरीची स्थापना सामाजिक कार्यास सुरूवात केली. त्यांनी मुलींना मोफत शिक्षण, प्रौढ शिक्षण दारिद्र्यरेषेखालील मुलांना शिक्षण, आदिवासी समाजातील मुलांना शिक्षण मिळावे त्याचबरोबर त्यांना विविध सोयी-सुविधा मिळाव्यात अशा स्वरूपाच्या मागण्या त्यांनी लोकसभा, राज्यसभेत केल्या. याचे विवेचन चौथ्या प्रकरणात केलेले आहे.

खा. श्रीमती प्रेमलाताईंना ग्रामीण महिलांसाठी महिला मंडळ, बचत गट इ. ची निर्मिती केली. विविध औद्योगिक व सहकारी संस्थाना सहकार्य केले. धरणग्रस्तांचे पुनर्वसन, पूरग्रस्तांना विशेष सहाय्य मिळावे यासाठी त्या प्रयत्नशील होते. त्याचबरोबर डोंगरी विकास निधीचे आयोजन प्रेमलाताईंनी केले. हळद व्यापारांच्या समस्या, मुंबईतील कापड बाजार कामगारांच्या समस्या प्रामुख्याने सोडविल्या. महिलांना औद्योगिक क्षेत्रात प्रोत्साहन देण्यात

खा. श्रीमती प्रेमलाताईनी पुढाकार घेतला. २० कलमी कार्यक्रमाची संपूर्ण महाराष्ट्रात अंमलबजावणी केली. ताकारी योजनेसाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी नवनेतृत्वाची उभारणी करण्याचे व पक्ष बांधणी करण्याचे महत्वाचे संघटनात्मक कार्य केले इ. सामाजिक कार्यात त्यांनी हिरीरीने पुढाकार घेतला. अशा खा. श्रीमती प्रेमलाताईच्या सामाजिक कार्याचा आढावा चौथ्या प्रकरणात घेण्यात आलेला आहे.

सामारोपाच्या प्रकरणात चार प्रकरणांचा सारांश घेण्यात आलेला आहे. काँग्रेसनिष्ठ घराण्यामध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील चव्हाण कुटूंब हे एक पक्षनिष्ठ, काँग्रेसनिष्ठ घराणं म्हणून ओळखले जाते. ना. केंद्रियमंत्री आनंदराव चव्हाण यांच्या राजकीय जीवनापासून ही काँग्रेसनिष्ठा जपलेली आहे. प. महाराष्ट्रातील खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण हे एक धडाडीचे व आदर्श महिला नेतृत्व म्हणून महाराष्ट्र परिचीत आहे. पती निधनानंतर त्यांनी ही काँग्रेसनिष्ठा पुढे चालवली. पक्षाच्या व पक्षनेतृत्वाच्या अडचणीच्या काळात श्रीमती प्रेमलाताईनी तत्कालीन पंतप्रधान आदरणीय इंदिराजीना खंबीर पाठिंबा दिला. आदरणीय इंदिरा गांधी व खा. श्रीमती प्रेमलाताई यांच्यातील स्नेहसंबंध वाखाणण्यासारखे आहेत. दोहोत अतिशय निकटची मैत्री होती. त्याचबरोबर तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या विचारांचा प्रभाव श्रीमती प्रेमलाताईवर होता. त्यामुळे त्यांनी पक्षनिष्ठेबरोबरच इंदिरानिष्ठा ही शेवटपर्यंत जपली. हिच पक्षनिष्ठा, देशकार्य आज त्यांचे सुपुत्र आदरणीय खा. श्री. पृथ्वीराज चव्हाण करत आहेत. विद्यमान पंतप्रधान माननीय डॉ. मनमोहनसिंग व आदरणीय श्रीमती सोनिया गांधी यांच्यात दुवा साधण्याचे कार्य करत आहेत. त्याचबरोबर पंतप्रधान कार्यालयाचे राज्यमंत्री म्हणून देशकार्य करत आहेत.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये -

१. तत्कालीन महाराष्ट्रातील एक महिला राजकीय नेतृत्व म्हणून खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांच्या नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.

२. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांच्या राजकीय कार्याचा अभ्यास करणे.
३. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.
४. खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांची पक्षनिष्ठता व एकनिष्ठता अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती -

‘श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण : एक राजकीय नेतृत्व’ या शोधप्रबंधाच्या संशोधनासाठी खा. श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण यांचे सुपुत्र आदरणीय खा.श्री. पृथ्वीराज चव्हाण, चव्हाण कुटुंबिय, राजकीय सहकारी, पत्रकार यांच्या प्रस्तुत शोधनिबंधात मुलाखती घेण्यात आलेल्या आहेत. लोकसभा, राज्यसभा कार्यवृत्तांत अहवाल, काँग्रेस पक्षाशी संबंधीत नियतकालिके व रिपोर्ट्स, स्थानिक वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, लेख इ. साधनांचा वापर अभ्यासासाठी करण्यात आलेला आहे.
